

Din ve Çağdaş Sosyolojik Kuramlar*

Bryan S. Turner

Çev.: Yasemin Davarcı**

Özet

20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında din sosyolojisi teorik ve ampirik araştırmalarda dikkate değer bir büyüme kaydetmiştir. Bilimsel konsensüs modernleşme teorisi ile ilişkili erken sekülerleşme tezinin yanıltıcı ve basit olduğunu ya da öncelikle Kuzey Avrupa ile ilgili olduğunu savunmaktadır. Avrupa çerçevesinin ötesinde, dinin toplum, kültür ve siyasette önemli bir rol oynamaya devam ettiğine dair yeterli kanıt bulunmaktadır. Gelişmekte olan dünyada kentleşme ile birlikte dindarlıkta ve dini canlanmada artış meydana gelmiştir. Din, bu yüzyılda tüm dünyada siyasi ve ideolojik mücadelelerde önemli bir faktör olacaktır. Bununla birlikte, bu siyasal çatışmalara odaklanmanın olumsuz yönlerinden biri, radikal İslam ve dini şiddetin diğer tezahürleri üzerine aşırı yoğunlaşmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, Küreselleşme, Maddecilik, Post-Sekülerleşme, Halk Dinleri, Sekülerleşme, Maneviyat

Abstract

In the late 20th and early 21st centuries, the sociology of religion enjoyed a remarkable growth in both theory and empirical research. The scholarly consensus argues that the early secularization thesis associated with modernization theory was misleading and simplistic, or that it was primarily relevant to northern Europe. Beyond the European framework, there is ample evidence that religion continues to play a major role in society, culture and politics. With urbanization in the developing world, there has come increasing piety and religious revivalism. Religion will be a major factor in political and ideological struggles across the globe in this century. One negative aspect of this focus on political conflict, however, has been an over-concentration on radical Islam and other manifestations of religious violence.

Keywords: Consumerism, Globalization, Materiality, Post-Secularization, Public Religions, Secularization, Spirituality

* City University of New York, USA; Australian Catholic University, Melbourne, Australia (bryanturner@yahoo.com.sg)

** Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (yasemindavarci@yahoo.com)

Dinin önemi ve sekülerleşme tezi ile ilgili genel şüphecilik, önemli teorik gelişmelere eşlik etmiştir. Mesela önemli bir gelişme dinin piyasa veya ekonomik modeli olmuştur. Bu model, dinin talep yönünden ziyade arz yönünü vurgular ve din üyeliğini, bireylerin çıkarlarıyla ilgili olarak rasyonel tercihlerinin bir sonucu gibi görür. Bununla birlikte, din talebinin zamana ve mekana göre sabit olduğu açık değildir. Bu model, eğer bir geçerliliğe sahipse, dinsel bir pazarda dini hizmetler sunmak için önemli bir rekabetin olduğu Amerika bağlamında dinin canlılığını açıklıyor gibi görünüyor. Diğer gelişmeler arasında, Jürgen Habermas'ın, seküler ve dindar vatandaşların liberal bir konsensüs sağlamak için kamusal alanda diyalog kurma yükümlülüklerinin bulunduğu savunduğu post sekülerleşme tezi yer almaktadır.

Klasik sekülerleşme tezinin eleştirisi, popüler din, maneviyat ve örtük din üzerindeki araştırmaların arttığını göstermiştir. Ortaya çıkan bu araştırma, günümüzde örgütlü dinin zayıfladığı ya da azaldığı Avrupa'da ve kurumsallaşma-sonrası maneviyata odaklanmış olan Amerika'daki din sosyolojisinin tipik bir örneği olmuştur. Bu çağdaş araştırmanın sonucuna göre, dindar ve laik gruplar arasındaki katı kavramsal ikilikler, onların bu kategorilerdeki ampirik çeşitliliği yakalayamamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Oysa, din ve siyaset birbirinden uzakta değildir, bunlar -iddia edildiği üzere Budizm gibi a-politik dinlerin bile- asla uzakta olamadığı durumlardır (Turner, 2013).

Diğer yeni alanlar beden sosyolojisini içermektedir. Somutlaşma üzerine bu tür bir odaklanma önemlidir, çünkü bu, din sosyolojisinin odağında bulunandını inanç ve bilgiler üzerine olan aşırı yoğunlaşmayı dengeleyici bir faktördür. Din, sadece inanç ve değerlerin basit bir birlikteliği değildir, açık bir şekilde ritüel uygulamaları, maddi nesnelerin kullanımını ve mekâna saygıyı da içerir. Pratik, din ve beden üzerindeki bu yoğunlaşma Pierre Bourdieu'nun çalışmasından etkilenmiştir (Rey, 2007).

Son olarak, karşılaştırmalı çalışmalar için Batının din tanımlarının sınırlamaları konusunda artan bir farkındalık görülmektedir ve aynı zamanda, küreselleşmenin dini yaşama yönelik doğasını ve sonuçlarını yakalamak için gayret eden araştırmalar artmaktadır. Örneğin, Olivier Roy (2010), *Holy Ignorance/Kutsal Cehalet* isimli eserinde, yerel bağlamlarından koparılan dinlerin 'de-territorialization' / 'mekândan bağımsızlaşma' kavramında giderek standardize hale geldiği sonucuna vararak, küreselleşmenin din üzerindeki etkisine ilişkin kapsamlı fakat tartışmalı bir bakış açısı sunmaktadır. Din bir yaşam tarzı olarak seçim haline geldiğinde, Ortodoks öğretiyeye olan bağlılığın önemi azalmaktadır ve ruhban sınıfından olmayanlar Ortodoksluğun hakikat iddiaları hakkında bilgisizdir - dolayısıyla kitabın başlığı da buradan gelmektedir. Bu yeni gelişmeler sonucunda, din sosyolojisi, modern bilimlerin gelişen ve çeşitlenen yüzü haline gelmiştir.

Giriş: Klasik Sosyoloji ve Mirası

Din üzerindeki çalışmalar klasik sosyolojide önemli roller oynamıştır. Karl Marx'ın yabancılaşma ve emtialar fetişizmi teorisi, Max Weber'in Protestan mezhepleri ve kapitalizmin yükselişi üzerine araştırmaları, William James'in dini tecrübenin çeşitliliği üzerine araştırmaları, Emile Durkheim'in kutsal ve kutsal ikilemi üzerine araştırmaları ve son olarak Georg Simmel'in dini yaşamın yaratıcılığı üzerine görüşleri bu çalışmalardan bazılarıdır. Bu klasik gelenek, Amerikan toplumunda dinin önemini sürdürmesine ve Amerikan mezhepçiliğinin esnekliğine vurgu yaparak sekülerleşme tezini rafine eden Talcott Parsons'un sosyolojisinde sürdürülmüştür (Parsons, 1974). Büyük ölçekli karşılaştırmalı din sosyolojisi çalışmaları, Japonya'daki bu-dünyaya yönelik çileciliğin evrimine dikkat çeken Tokugawa Religion (1957) adlı eseriyle Parsons'ın öğrencisi Robert N Bellah tarafından devam ettirilmiştir. Bu klasik gelenek çağdaş sosyolojik din teorilerini etkilemeye devam etmektedir. Bu mirası iki tartışmayı referans alarak gösterebiliriz. Bunlardan ilki, Durkheim'ı da meşgul eden, zaman ve mekan üzerinde sosyolojik karşılaştırmalara izin verecek olan genel bir din tanımına yönelik arayıştı. Bu anlamda, 'din' kavramını, özellikle 'Asya dinleri' söz konusu olduğunda, karşılaştırmalı bir perspektiften anlama girişiminde önemli gelişmeler olmuştur. Anna Sun'ın (2013) *Confucianism as a World Religion* (Bir Dünya Dini olarak Konfüçyanizm) ve Jason Ananda Josephson'ın (2012) *The Invention of Religion in Japan* (Japonya'da Dinin Bulunuşu) adlı iki seçkin bilimsel eseri bu gelişmelere örnek olarak verilebilir. Maneviyat, popüler din ve resmi din hakkındaki çağdaş tartışmalar, şöyle ki, ölümlerle karşı karşıya kalındığında acı çekme ve insan hayatındaki anlam problemi hem Weber hem de Durkheim'in ikisinin birden karşı karşıya kaldığı canlı sorunlardır. İkinci konu, sekülerleşme, 'yeniden-dindarlaşma', 'halk dinleri' ve 'Amerikan istisnacılığı' hakkında tartışmalı sorular ile ilgilidir (Torpey, 2010). Jürgen Habermas (2006) son zamanlarda 'post-seküler toplum' kavramında yani laik ve dindar vatandaşların inançlarını kamuya açık bir şekilde savunmak zorunda olduğu bir toplumda devam etmekte olan tartışmalara yeni bir bakış açısı getirmiştir (Calhoun et Al., 2013).

Bu mirasın bilimsel derinliklerine rağmen, din sosyolojisi inişli çıkışlı bir kariyer geçmişine sahiptir. Yüzyılın ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde ancak daha dar bir dizi alanda gelişmiştir. Ana kaygılar göç ve mezhepçilik ile ilgiliydi, ancak din araştırmaları artık ana akım sosyolojinin merkezinde değildir. Herberg'in *Protestan Katolik Yahudisi* (1955) isimli eseri kimliğin Protestanlık, Katoliklik veya Yahudilik üzere üç başlık altına girmesi koşuluyla, dinin Amerikan kimliğinin bir parçası haline nasıl geldiğini tarif etmektedir. Diğer bir klasik ise Richard H Niebuhr'ın (1929) Ernest Troeltsch'in kilise mezhep tipolojisini (1931) tamamlamak üzere tasarlamış olduğu Amerikan mezhepçilik çalışmasıdır. Din sosyolojisinin sosyolojik

disiplinler içerisinde çekirdek müfredatının bir parçası olarak yeniden canlandırılması, daha sonra Peter L Berger ve Thomas Luckmann'ın çalışmalarıyla ilişkilendirilmiştir. *The Social Construction of Reality (Gerçekliğin Toplumsal İnşası)* (1967) isimli eserlerinde belirttikleri gibi onlar için din çalışmaları bilgi sosyolojisinin ayrılmaz bir parçasıydı. *The Sacred Canopy (Kutsal Şemsiye)*'de Berger, modern toplumlarda dini inancın ardındaki makul yapıların ciddi şekilde tehlikeye düştüğünü savunarak (Berger, 1967) sekülerleşmenin sofistike versiyonunu geliştirmeye devam etmiştir. Benzer bir argüman, Luckmann'ın *The Invisible Religion (Görünmez Din)* (1967) adlı eserinde ortaya çıkmıştır. Dinin sosyolojik teorisine yönelik katkılar Roland Robertson (1970) tarafından *The Sociological Interpretation of Religion (Dinin Sosyolojik Yorumu)*'nda yapılmıştır. Robertson (1992) daha sonra din ve küreselleşme konusundaki tartışmalarda önemli bir rol oynamıştır.

Amerika'daki modern sosyolojik gelenek, 'din' dediğimiz şeylerin çoğunun kiliselerin kurumsal çerçevesinin dışında gerçekleştiğini ve bu nedenle araştırmaların çoğu zaman din ve gençlik kültürüne, kuşak değişimine ve maneviyata baktığını fark etmiştir. Bu gelenek, *A Generation of Seekers (Bir Kuşak Arayışı)* (1993) ve *Spiritual Marketplace (Manevi Pazar)* (1999) gibi çeşitli yayınlarda Wade C Roof'un çalışmaları referans alınarak gösterilebilir. Bu araştırmanın yanı sıra, Courtney Bender'ın *Heaven's Kitchen (Cennet Mutfağı)* (2003) ve *The New Metaphysicals (Yeni Metafizik)* (2010) gibi nitel etnografik araştırmalar da bu farkındalığa önemli katkılarda bulunmuştur. Bu yeni ilgi ve yaklaşımlar, *Religion on the Edge (Dinin Kıyısında)* içerisinde oldukça yükseltilmiştir (Bender ve diğerleri, 2013).

İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nden Bryan Wilson ve London School of Economics'teki David Martin, sekülerleşme çalışmalarını yönetmiştir. Kuzey Avrupa'daki dinin kurumsal düşüşüne dikkat çeken Wilson (1966), Hristiyan Kiliselerinin inançlarını ve uygulamalarını ticaret kültürü mantığına tabi tutarak onların teolojik içeriği pahasına dini içeriklerinden taviz vererek Amerika'da hayatta kaldıklarını savunmuştur. Ayrıca, Hristiyan mezheplerin ilham veren dinlerinin, zamanla, mezheplerin geleneksel dinine dönüştüğü görüşünü de ele almıştır. Belki de bu sürecin en klasik örneği Metodizm tarihinde bulunabilir. John Wesley (1703-1791) kendi vaaz halkalarını geliştirirken ve kendi bağımsız şapel/küçük kilisesini kurarken, kent yoksullarına ve bu eğilimde olanlara güçlü şekilde itiraz eden bir dini hareket yaratmıştır. Wesley'in alan vaazı, Anglikanizmin cemaat yapısına ve yerel papazlığın hiyerarşik otoritesine yönelik bir meydan okuma olmuştur. Aynı zamanda Charles Wesley'in ilahileri, Anglikan ayinlerinin yerine resmi olarak ibadet etmenin popüler alternatifleri idi. *The Making of the English Working Class (İngiliz İşçi Sınıfının Oluşturulması)* adlı eserinde Edward P Thompson (1963) metodolojiyi muhalif işçi sınıfı ve muhalif bir gelenek olarak incelemiştir ve bu gelenek 19. yüzyılın ortalarında orta sınıf bir ana akım

mezhebi haline gelmiştir. Evanjelik mezheplerinin coşkuları onları mezhepsel statüye doğru daha hızlı bir yola sokmaktadır. Bu araştırma katkılarına bakıldığında, Wilson'ın mezhepsel din modelinin oldukça etkili olduğu görülmektedir (Wilson, 1967). Martin (1969), *The Religious and Secular (Dindar ve Seküler)* isimli eserinde sekülerleşme üzerine karşılaştırmalı bir perspektif sunmuştur ve son yıllarda küresel Pentekostalizme (Protestanlık içerisinde bir Hristiyan mezhebi) ilişkin çalışmaları, sekülerleşmenin modernitenin kaçınılmaz bir parçası olarak ele alındığı daha önceki sekülerleşme teorilerinin eleştirilmesine katkıda bulunmuştur (Martin, 2002).

İngiliz Sosyoloji Derneği çatısı altında, James Beckford, Grace Davie ve Linda Woodhead'in çok yakın zamanda alana önemli katkıları bulunmaktadır. Bu yazarlar, örneğin, hapishanelerdeki dini hayata bakmak suretiyle sosyolojik araştırma çerçevesini genişletmişlerdir (Beckford ve Gilliat, 1998). İngiliz sosyolojisinde bir başka gelişme de 'örtük din' fikri olmuştur (Bailey, 1990). Yakın tarihli çalışmalar, aynı zamanda uzun süredir etkisini kaybetmekte olan Anglikan Kilisesi'nin bulunduğu İngiltere'deki dini yaşam ile, bir çok farklı formda dini görünümünün kamusal alana hakim olduğu Amerika'yı karşılaştırmalı olarak incelemektedir (Berger ve ark., 2008).

Fransa'da egemen gelenek olarak sekülerizm ya da laiklik devlet tarafından zorlanmış ve din sosyolojisi kısmen Fransa'daki Marksist felsefenin gücünden dolayı gelişmemiştir. Büyük Fransız sosyologlar (Raymond Aron, Raymond Boudon veya Luc Boltanski) ve Fransız Marksistler (Louis Althusser ve Jean-Claude Passeron) din araştırmalarına önemli katkılar sağlamamışlardır. Fransa'da kilisenin ve devletin ayrılması, Fransız kültürüne çok derin bir şekilde etki etmiştir ve kökleri 'Mezhepler Savaşı'na kadar uzanmaktadır (Palmer, 2011). Seküler cumhuriyetçilik ile Roma Katolik Kilisesi arasındaki çatışmaların bir örneği Althusser'in kişisel geçmişinden alınabilir. Althusser, 1940'larda hem *Jeunesse de l'Eglise (Gençlik Kilisesi)*'nin, hem de Komünist Partinin üyesiydi. *Jeunesse de l'Eglise (Gençlik Kilisesi)*, işçi-rahip hareketini desteklemiştir ve komünizm ile Hristiyanlığın uyumlu olduğuna inanmıştır. Temmuz 1949'da Vatikan, Komünist Parti üyesi olan Katoliklerin hepsini afaroz ettiğinde, Althusser ortodoks Katoliklik ile bağlantısını koparmıştır (Robbins, 2012: 46). En etkili Fransız sosyologlarından Pierre Bourdieu da din sosyolojisine sadece sınırlı bir ilgi duymuştur (Susen ve Turner, 2011). Bourdieu (1962) Cezayir'deki çalışmalarında İslam dinini incelemiştir, ancak sonraki araştırmalarında din neredeyse hiç yer almamıştır. Luc Boltanski ahlaki konulardan derin bir şekilde endişe duysa da, o da resmi dine pek ilgi göstermemiştir. Danièle Hervieu-Leger'in (2000) eseri bunların temel çağdaş bir istisnasıdır. Onun din anlayışında din, kuşaklar boyunca nesilleri birbirine bağlayan bir "bellek zinciri" olarak değerlendirilmektedir.

Daha geniş anlamda, din sosyolojisinin 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başlarında canlanması, Polonya'da Dayanışmanın kamu yaşamındaki dinin

öneminin giderek artan bir şekilde tanınmasıyla ilişkilendirilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ahlaki Çoğunluk, Güney Amerika ve Afrika'daki karizmatik kiliselerin ve Pentekostalizmin canlılığı, Hindu milliyetçiliğinin yükselişi ve 1990'larda komünist devletlerin dönüşümü ile Rusya, Çin ve Vietnam'daki ana akım dinlerin canlanması; din sosyolojisindeki canlanmayı da beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler, José Casanova (1994) tarafından "halk dinleri" olarak tanımlanmıştır. Kilise ve devlet modern anayasalarda ayrılmıştır. Dinin sadece bireysel inanç ve pratik meselesi olduğu fikri, buharlaşmaya başlamıştır. Küresel olarak dinlerin canlılığı konusundaki farkındalığın artmasıyla, Peter Berger (1999) gibi sosyologlar, sekülerleşme konusundaki geleneksel varsayımları ciddi olarak sorgulamaya başlamışlardır. Sosyologlar ayrıca, kilisenin ve devletin Avrupa çapında ayrılmasının çok daha değişken olduğunu daha iyi farketmişlerdir. Örneğin İskandinavya'nın Lutheran geleneğinde kilise ve devlet birbirinden ayrılmak yerine iç içe geçmiş durumdadır (Van den Breemer ve diğerleri, 2014).

'Sosyolojik kuramlara' atıf yaparken 'çağdaş' sözcüğüyle ne demek istiyorum? Çağdaş olarak, yalnızca kronolojik olarak çağdaş değil, modern toplumların köklü bir şekilde nasıl değiştiğini - örneğin internetin sosyal etkileri ve kültürel küreselleşmenin bir sonucu olarak - ve bunun sonucu olarak dinin nasıl değiştiğini anlamaya çalışan sosyolojik kuramlardan bahsedebiliriz. Sosyologlar, online/çevrimiçi din, öz-bakım ve güçlendirme, Asya'nın dini geleneklerinin küreselleşmesi, Pentekostalizmin dünya çapındaki etkisi vb. gibi yeni dini hareketlerle boğuşmaktadırlar. Fakat biz dünyayı yeniden şekillendiren toplumsal değişimlerin altında yatan sebepleri nasıl kavramsallaştırabiliriz? Bir yaklaşım, "yapışkan" (giriş, üyelik ve çıkış için yüksek talepler ve maliyetler koyan) toplumlardan "esnek" (üyelik ve çıkış masrafları az olan) toplumlara doğru geçiş yapmamızı önermektedir (Elliott ve Turner, 2012). Elastik bir toplum, "arayış içinde olanların" (Roof, 1993) halk dinlerinin resmi yapılarının dışında kalan bir kimlik arayışına girdiklerinde çeşitli dini gelenekleri keşfedebildiği ve birleştirebildiği bir toplumdur.

Siyasal İslam

Din sosyolojisindeki önemli bir değişiklik de İslam'a, özellikle de Batı'daki Müslüman topluluklara olan ilgi patlaması olmuştur (Keskin, 2011). İslam sosyolojisinin gelişimi kısmen Batı'daki Müslüman diasporasının (azınlık olarak yaşayan grup) gelişimine bir cevap olsa da bu aynı zamanda 11 Eylül sonrasında Batı'nın güvenlik yatırımına yönelik; Londra, Madrid ve Bali'deki bombalı saldırı olaylarına maalesef bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, İslam'ın araştırılması kaçınılmaz olarak tartışmalı ve kentsel terörün yayılmasıyla ilişkili görünmektedir (Juergensmeyer, 2003). Eylül 2001'de New York'ta yapılan İkiz Kuleler saldırısı sadece modern siyasetin yüzünü

değiştirmemiştir; aynı zamanda din sosyolojisini radikal bir şekilde yeni bir yola sokmuştur. George W. Bush'un 'teröre karşı savaşı' akademik araştırmalara hakim olan "siyasal İslam" ve "köktendincilik" hakkındaki fikirleri pekiştirmiştir. Elbette, İslam ile Batı arasındaki radikal çatışma fikri, Mart 1993'teki New York Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalanması, Aralık 1994'te Fransız Hava Yollarına ait bir uçağın kaçırılması ile 1991 Körfez Savaşı'ndan çok daha erken başlamıştır. Samuel Huntington, 1993 yılında Dış İşleri'ndeki 'Medeniyetler Çatışması'yla ilgili ünlü makalesini yayınlamıştır ve İslam, 20 yıl boyunca din, demokrasi, milliyetçilik ve şiddet konularındaki tartışmaların merkezinde yer almıştır.

İslam'ın örtünme ve toplumsal cinsiyet eşitliği hakkındaki tartışmalara bakışı ile ilgili hatırı sayılır miktarda araştırma bulunmaktadır. Bu ampirik araştırmalar, Müslüman toplulukların nispeten başarılı bir şekilde Batı'daki yaşama adapte olmalarına rağmen çokkültürlülük ve Müslümanların seküler demokrasilerdeki konumu hususundaki kamusal kaygıların devam ettiği Avrupa ve Kuzey Amerika'da İslam'ın ayrıntılı bir resmini çekmektedir (Cesari, 2010; Fetzer ve Soper, 2005). Müslüman kadınların örtünmesi Avrupa'da siyasal bir problemdi fakat Amerika'da değildi. Buna karşılık, Amerika'daki *Şeriat* hakkındaki tartışma, kısmen Cumhuriyetçi Parti'nin ve Çay Partisi Hareketi'nin (gayri resmi olarak) gündeminin bir parçası olmaya başladığından bölücülüğü artıran yasal ve politik bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Birkaç eyalet (Arizona ve Oklahoma) zaten Amerikan mahkemelerinde *Şeriat'a* yapılan göndermeleri önceden yasaklamıştı. Ancak *Şeriat*'ın doğası aslında çok az anlaşılabilmiştir. *Şeriatla* ilgili tartışmalar, hukuki çoğulculuk ve eşitlikle ilgili önemli sorunları gündeme getirmektedir ve bunlar devletin aşırı müdahalesi olmaksızın dini uygulama haklarına ilişkin daha da sorunlu konulardır. Muhalif medyanın İslam'a olan ilgisinin yanı sıra, *Şeriat*a ilişkin sosyolojik araştırmalar, özellikle evlilik, boşanma ve miras konularının ev içi sorunların çözümüne ilişkin olarak onun pratikte, batı hukuk sistemlerine dahil edilerek anonimleştiğini ortaya koymaktadır (Joppke ve Torpey, 2013).

Akademik araştırmalar, popüler bir bütüncül küresel İslam kavramının hatalı olduğunu ve İslam'ın çeşitli ve karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermek için çok şey yapmıştır. Ayrıca antropolojik ve sosyolojik çalışmalar, İslam'da kadının her yerde ve her zaman ikinci sınıf bir vatandaş gibi başkasının emrinde olduğu şeklindeki oldukça yaygın olan görüşü çürütmüştür (Hafez, 2011; Joseph, 2000; Robinson, 2009). İslamofobinin yaygın bir şekilde görünür hale gelmesine rağmen, araştırmalar, Amerika, Avrupa ve Avusturya'ya yakın dönemde göç etmiş Müslümanların yaşadıkları ortak bir deneyim kalıbı olmadığını da gösterdi.

Bütün bu olumsuz durumlara rağmen, İslam sosyolojisi kavramsal ve entelektüel olarak ilerlemektedir. Talal Asad'ın *The Genealogies of Religion*

(*Dinin Soy Ağacı*) (1993) ve *Formations of the Secular (Laik Oluşumlar)* (2003) isimli eserleri güvenlik konularına odaklanmayan İslam'a yönelik sofistike yaklaşımlar geliştirmede büyük önem taşımaktadır. Saba Mahmood *Politics of Piety (Dindarlığın Siyaseti)* (2005) eserinde Kahire'de kadınların dini uygulamaları hakkında alternatif bir feminist görüş ortaya atmıştır. Özetle, İslam üzerine çok fazla araştırma artık siyasi çıkarlarla dolup taşmaktadır ya da açıkça normatif endişeler taşımaktadır. Bu zorluklara rağmen, İslam sosyolojisi, terörizm çerçevesinin dışındaki Müslüman toplulukları anlamamıza yönelik önemli katkılar sağlamıştır. 11 Eylül'ün mirası ne olursa olsun, Müslüman topluluklar çokkültürlü Amerikan toplumuna entegrasyon konusunda nispeten başarılı olmuşlardır (Haddad, 2011).

Sivil Din

Modern toplum seküler mi? 'De-Sekülerleşme' konusundaki akademik hevese rağmen, Avrupa'da dinin azalmaya devam ettiği ve Çin'de ve başka yerlerde dini büyümenin abartıldığı yönünde güçlü argümanlar bulunmaktadır (Bruce, 2002). Akademik tartışmalar, Amerika'daki dinin istisnai karakterine odaklanmaya devam etmektedir. Bu tartışmalar, Alexis de Tocqueville'in 1835 ve 1840 yıllarında iki cilt halinde yayınladığı Amerika'da Demokrasi üzerine tarihsel sosyolojinin mükemmel bir çalışması olan *Democracy in America (Amerika'da Demokrasi)* (1968) adlı eserine kadar uzanmaktadır. Din, Tocqueville'nin eserlerinde yerel ve özerk cemaat şeklinde kullanılmıştır, böylece din ile siyasetin ayrışması kurumsal kilisenin kontrolünden çıkarak gelişmekte olan demokrasiyi korumuştur. Tocqueville, kiliselerin, Amerikan demokratik kurumları ve değerleri için gönüllü dernekler olarak önemini kabul etmiştir; aynı zamanda, erken Amerikan sınırlarında gelişen aşırı bireyciliği de tehlike olarak görmüştür.

Literatürde, Amerikan diniyle ilgili olarak hem tarihsel hem de sosyolojik araştırmaların zenginliği göze çarpmaktadır (Chaves, 2011). Robert Putnam ve David Campbell (2010) *American Grace (Amerikalı Nezaketi)*'nde dinin kamusal alanda önemli olduğunu iddia etmektedir ancak Amerikalıların artık mezhepler arası bölündüğüne rastlanılmamaktadır. Diğer yazarlar Protestan evanjelizminin gücünü ve etkisi ile sözde "mega kiliselerin" başarısına işaret etmektedirler (Thumma ve Travis, 2007). Fakat bu çalışmalar, Amerika'daki dinin asıl karakteri hakkında daha problematik soruya cevap bulamamıştır. Şüphesiz ki Amerika'daki dinin niceliği hakkında konuşmak gerekir, ancak kalite sorunu nasıl aşılacak?

Çoğul, çeşitlilik arz eden ve çokkültürlü bir toplumda, toplumsal çeşitliliğin bir 'sivil din' genel şemsiyesi altında bulunabileceği sık sık iddia edilmektedir. Bu kavramın kaynağını Rousseau'nun politik ve eğitsel kuramlarında bulmak mümkündür. Rousseau, 1762 tarihli *Social Contract (Sosyal Sözleşme)*'de, doğaüstü bir dünyadaki Hıristiyan inancının bu

dünyadaki sosyal ve politik hayatla çelişmediğini savunmuştur. (Rousseau, 1973). *'The Creed of a Priest Of Savoy (Bir Savoy Papazının İnanıcı)* isimli çalışmasında Rousseau (1956), insanın günahkâr doğasına yönelik Hıristiyan görüşünü reddetmiştir, varoluşsal umutsuzluğa karşı bir köprü olarak dine ihtiyaç duyduğumuz konusunda da ısrar etmiştir. Deizm, sivil toplumu sürdürme noktasında insani duygulara ve dinin sosyal rolüne büyük önem vermiştir. Fakat deistik din, cumhuriyeti savunmak için kanun yapımcıların çalışmaları tarafından üretilmiştir. Fransız Devrimi sırasında Rousseau'nun *Sosyal Sözleşmesi*, devletin "idari gerçekliğine" tercüme edilmiştir ve entelektüellere "politik güç yoluyla kurtuluşa dair yeni bir bakış açısı" kazandırmıştır (Nisbet, 1990: 141). Robespierre, 1794 yılında Yüce Varlık Dini doktrinini hazırlamıştır. Bu doktrin Fransa'nın tekil ve bölünmemiş bir devlet olma fikri ve terör örgütü ile Rousseau'nun bireyinin devlet içinde batması konusundaki anlayışıyla mükemmel bir şekilde karşılık bulmuştur.

Amerika'da dini yaşamın durumu ile ilgili modern tartışmalar Robert Bellah'ın Daedulus'da yayınlanan meşhur makalesi "Amerika'da Sivil Din" (1967) ile bağlantılıdır. Sekülerleşme tezine karşı olarak Bellah, Amerika'da hâkim Hıristiyanlık ana akımından farklı ama onunla irtibatlı bir dini geleneğin olduğunu ifade etmektedir. Bu sivil din İlk Yeni Nesil (The First New Nation), Tepedeki Şehir (The City on a Hill) ve Yeni Dünya'nın İsraili (İsrail of the New World) gibi milliyetçi bir ruhla Amerika'nın tarihi ruhunu kutsamaktadır. Amerikan tarihi, fedakarlık, trajedi ve acı ile doludur ancak sonunda kurtuluşa ulaşmaktadır. İç Savaş'tan başlayarak trajedi Vietnam'daki savaşa kadar uzanır artı ulusal hasar ve kurtarma sembollerini içerir. Örneğin Şükran Günü gibi periyodik festivaller tarafından güçlendirilmiş ve canlandırılmış olan bu tarih ek olarak Arlington Anıtı'nın mimarisi ile dikkat çekici hale getirilmiştir. Bellah, sivil dinin resmi Hıristiyanlığın ikinci sınıf ya da bozuk bir versiyonu olmadığı konusunda ısrar etmiştir. Ancak sivil din cumhuriyetçi bir hükümet biçiminin doğal bir yol arkadaşıdır. Bu nedenle Bellah, özgün argümanının daha sonraki bir versiyonunda bazı bakımlardan Rousseau'nun cumhuriyetçiliğine benzeyen bir dili kabul etmiştir. O, 'bir cumhuriyetin cumhuriyetçi geleneklere sahip olacağı -iktidarın uygulanması, vatandaşların siyasal eşitliği, az sayıdaki çok zengin veya çok fakir olan küçük ve orta ölçekli mülklerin geniş bir dağılımı- kamu yararına, vatandaşın ortak menfaat için kendi çıkarlarını feda etmeye istekliliğini, bir anlamda cumhuriyet erdeminin motive ettiği bir vatandaşa götüreceği bir gelenek " olduğu sonucuna varmıştır (Bellah, 1978: 18).

Bellah, cumhuriyetin meşruluğuna ilişkin makalesinde, tüketimciliğin ve "salt kişisel çıkarların" sivil dinin taşıyıcıları olan kurumları zayıflattığı gerçeğini de kabul ederek cumhuriyetin meşruluğuna vurgu yaparak bitirir. O bu durumu şu şekilde sorgulamıştır: 'Kiliseler okullar ve ailelerle - öncelikle insan motivasyonunu ele alan yumuşak yapılar olarak adlandırdığım şeyler-

birlikte, toplumumuzun son zamanlarda kurumlarımızın herhangi bir başka kurumundan daha büyük bir karışıklığa maruz kalmadılar mı? Hepsinden çok daha fazla acı çekmediler mi? Bu nedenle vicdan ve etik değer kalıplarını iletme kapasiteleri ciddi şekilde bozulmadı mı?' (Bellah, 1978: 23). Bellah, George Washington'tan bu yana son dönem ABD başkanlarına kadar, ulusun üzerinde duran Yüce Varlık olarak Tanrı'nın bir onayının bulunduğunu algısal olarak savunmuştur; Ancak resmi söylemde nadiren İsa Mesih'e yapılan atıflar vardır. Tam da bu noktada çok inançlı bir toplumda, İsa'nın Kurtarıcı olarak kabul edilmesi bölücülüğe yol açabilir. Ulusun Yüce Varlık tarafından yönlendirildiği fikri, aslında Rousseau'nun bir cumhuriyet dininin böyle bir Varlığa ihtiyacı olduğu fikrine çok yakındır, ancak bunun mutlaka kurtuluş dini teolojisi ile dolu olması gerekmez.

Bu konuda alternatif bir yaklaşım da varlığının daha az açık olabileceği kurumlarda dinin Amerikan toplumunda nasıl işlediğini incelemektir. Bu nedenle, sosyologlar, papazların hastanelerde ve orduda (Cadge, 2012) nasıl hizmet sunduklarını incelemişlerdir (Hansen, 2012).

Sekülerleşme ve Ekonomik Model

Çağdaş sosyolojide dine yönelik hakim teorik yaklaşımlardan biri, dinin "ekonomik modeli" olarak adlandırılan modeldir. Bu model ilk olarak Rodney Stark ve William S Bainbridge'e ait *A Theory of Religion (Bir Din Teorisi)* (1987) ve Rodney Stark ve R Finke'nin (2000) *Acts of Faith (İman Yasaları)*'yla ilişkilendirilmiştir. Bu model daha sonra ekonomik, piyasa ve rasyonel seçim modeli olarak çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Başlangıçta sekülerleşme tezinin eleştirisi olarak geliştirilen bu model aynı zamanda Amerika'daki dinin canlılığını açıklamak için iletmiştir. Bainbridge, Stark, Warner ve diğerlerinin bu konudaki çalışmaları, sosyal bilimlerde daha kapsamlı ve etkili bir din teorisi yaratma arzusundan dolayı ortaya çıkmıştır. Teorinin temel varsayımı, dine olan talebin az ya da çok sabit olması ve dolayısıyla dini faaliyet seviyesindeki dalgalanmaların arzdaki değişimlerle açıklanmasıdır. Dinsel grupların veya dini "firmaların" takipçileri veya müşteriler için rekabet ettikleri serbest dini pazarlar dinsel kurumların gelişebileceği daha dinamik bir ortam sağlar. Rekabet daha çeşitli ve daha çekici dini ürünler üretir ve dolayısıyla dini hizmetler için daha dinamik bir talep oluşur. Genel sonuç, ayakta duran dinî bir ekonomidir. Buna karşın, Kurulan Bir Kiliseyle arz tekeli olan veya devletin dini düzenlemeye çalıştığı kısıtlı pazarlar yetersizdir. Bununla birlikte, eğer bir yerde yönetmelik ve kısıtlama varsa, burada yasadışı veya yarı yasal grupların dini "ürünler" sağlamaya çalıştığı siyah veya gri piyasalar olacağı da beklenen bir durumdur. Bu pazar ne kadar sınırlı olursa, beraberinde daha büyük bir gri piyasanın ortaya çıkması beklenebilir. Teori, sınırlı pazarlardaki bireylerin, örneğin, kilise ve devletin arzı düzenlemek için işbirliği yaptığı otoriter toplumlarda, dini mal ve hizmetleri 'satın alma' ve 'tüketme' ya da toplumdan uzaklaştırma ve hapsedilme gibi yüksek

masraflarla karşı karşıya kalacağını varsaymaktadır. Bu nedenle Pazar modeli çok kritik tartışmalara neden olmuştur (Lehmann, 2010). Bu yaklaşımın belki de en başarılı eleştirisi, diğer itirazlar içinde, Polonya, Rusya ve Sırbistan gibi kendi tarihlerinde muhtelif zamanlarda yerleşik kilise geleneğine sahip olan toplumlardaki dinin başarısına işaret eden Steve Bruce (1999) tarafından yapılmıştır.

Model, Çin'deki kısıtlı pazar ile ABD'deki serbest ve rekabetçi pazar arasında karşılaştırmalar yaparken belirgin bir yere sahiptir. Buna karşılık, Yerleşik bir kilisenin olmadığı Amerika, dini hizmet sağlayıcıların çeşitliliğine yol açan güçlü bir dini pazara sahipken Çin, 'din ekonomisinin yokluğunun' klasik bir örneğidir (Yang, 2012: 123-158). Çin'de Çin Komünist Partisi, radikal ateizmi tercih edilen ideoloji olarak benimsemekle birlikte, Çin toplumu tarafından dini ortadan kaldırmak için yola çıkmıştır ve Kültürel Devrim boyunca ateistlerin dinin bütün formlarına karşı gösterdikleri gayret oldukça yoğun olmuştur. Bununla birlikte, 1976'da Mao Zedong'un ölümünden sonra, Deng Xiaoping, dine yönelik geçmişteki politika hatalarını kabul ederek 1982'de ünlü Belge No. 19'da daha pratik bir politika benimsemiştir. Xiaoping, dinin toplumsal karmaşıklığını ve Çin dininin özellikle kültür, etnisite ve ulusal geleneklerle kesintisiz bir şekilde iç içe geçmiş olduğu gerçeğini kabul etmiştir. Yeni yaklaşım, akademisyenlerin dini kültürel uygulamalar çatısı altında incelemeler yapmalarına da olanak sağlamıştır. Batılı gözlemciler, bu gelişmeleri politik alanda önemli değişiklikler olarak görürken, *Religion in China (Çin'de Din)* isimli çalışmasında Fenggang Yang (2012), bunları tamamen kültürel olduğunu iddia ettiği faaliyetler de dahil olmak üzere dini pratikler esnasında hala kayda değer kısıtlamaların var olduğu gerçeğine dikkat çekti. Çin dininin ekonomik veya pazar piyasa modeli, çağdaş gelişmelere ilişkin önemli bilgiler verir ve resmi politikaların çelişkilerini ve karmaşıklığını dikkatli bir şekilde analiz eder; burada, dinsel uygulamalarda kısıtlamaların devam etmesi kaçınılmaz olarak dini hizmetlere ait büyük bir gri pazarı besler.

Ekonomik model, Çin'deki dinin asıl karakteri konusunda pek bir rehberlik sağlamamaktadır çünkü esas itibarıyla bu model bir dini pazardaki etkinliğin niceliksel ifadesidir. Model, taleplerin sabit olarak alınması nedeniyle, dinin katılımcılar için anlamı gibi talep yönlü konulara bakmaz. Ekonomik model yalnızca "değişim süreci" ne bakar, dini "ürünlerin" doğasına değil' (Yang, 2012: 21). Model, dini ürünler arasında ayırım yapma yoluna gitmez ve bu dini canlanmanın Çin sivil toplumu için doğurduğu sonuçlara sistematik olarak katılmaz.

Eksen Çağının Dinleri

Batı'nın ya da İbrahimî din modellerinin Asya geleneği ile alakalı olduğuna dair az çok tartışmalar devam etmektedir. "Dünya dinleri" fikrinin 19. yüzyılın bir icadı olduğu ve örneğin 'Hinduizmin' de İngiltere'nin devlet

yönetimiyle ilgili ihtiyaçlarının bir ürünü olduğu konusunda bilim adamları arasında genel bir kabul vardır. Çağdaş sosyoloji, daha önceki bilimlerin bir karakteristiği olan dine yönelik tarihsel ve karşılaştırmalı yaklaşımı büyük oranda terk etmiştir. Burada Max Weber'in dünya dinleri ile ilgili karşılaştırmalı çalışmaları, özellikle *The Religion of China (Çin Dini)* (1951) ve *The Religion of India (Hindistan Dini)* (1958) ya da Mircea Eliade'in *The Sacred and the Profane (Kutsal ve Kutsal Dışı)* (1961) gibi çalışmaları veya Shmuel Eisenstadt'ın *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations (Eksen Çağı Uygarlıklarının Kökeni ve Çeşitliliği)* (1986) üzerine ya da onun *Japanese Civilization (Japon Uygarlığı)* (1996) üzerine çalışmalarına değinilebilir. Diğer karşılaştırmalarda, Anagdd Momigliano'nun, *On Pagans, Jews, and Christians (Putperestler, Yahudiler ve Hristiyanlar Üzerine)* (1997) gibi yayınlar örnek gösterilebilir. Belki de en çarpıcı güncel örnek, evrimsel psikoloji ve sosyolojiyi eksen çağının dinlerini keşfetmek için birleştiren Robert Bellah'ın *Religion in Human Evolution (İnsanın Evriminde Din)*'dir (2011). Karl Jaspers'in *The Origin and Goal of History (Tarihin Kökeni ve Hedefi)* (1953) isimli eserinde Orta Çağ'dan önce oluşmuş, peygamberler ile uygarlıkların yükselişini şekillendiren, evrensel etik kodlar yaratan bir dönem tanımlanmaktadır. Jasper'in tartışmalı analizinde eksen çağı, Hristiyanlığın ve İslam'ın yükselişi öncesinde tamamlanmıştır ve dolayısıyla tezin anlamı şudur: Dinler, daha önceden zaten kurulmuş olan bir temanın yalnızca türevleridir. Bu görüş, modern etik evrenselciliğin kaynağı olarak bilinen Pauline Hristiyanlığının son yorumlarıyla keskin bir şekilde çelişmektedir. Evrenselcilikle ilgili bu tartışma, genellikle Saint Paul'un meslek hayatı ile din değiştirmesine, onun Hristiyanlık lütufkâr doktrini ile olan mücadelesine ve Yahudi yasasının önemine geri dönmektedir. İki kayda değer kitapta, Alain Badiou'nun *Saint Paul'u* (2003) ve Jacob Taubes'in *The Political Theology of Paul (Paul'un Siyasi İlahiyatı)*'nda (2004) bu konuların araştırmalarına uzun uzadıya yer verilmiştir.

Bellah'ın başyapıtının birçok boyutu vardır ama etniğine, kültürüne ve ırkına bakmaksızın her insanın beşeriyetini tanımada “dünyayı reddeden sevgi (acosmic world-denying love)” nin rolü ısrarla tekrarlanan bir temadır. Weber'in asketizm ve mistisizm arasında yapmış olduğu ayrımı takip eden Bellah, din tarihinin trajik bir görünümünü sunar. O, dünya dinlerini yerellik, akrabalık ve ailenin kendi dar sınırlarından çıkabilecekleri evrenselci etik sistemler olarak analiz etme çabası içerisinde. Dini evrenselliğin İsa'nın takipçilerinin kendilerini tamamen İsa Mesih'e adanmak için aile ve akrabalarını bırakmaları gerektiğini kabul etmesi gerekir. Çin'de ise atalara tapınma, geleneğin temel parçalarından birini oluşturması yönüyle akrabalık Çin kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. Akrabalık, atalara tapınma ritüelinin kurucu bir unsur olduğu geleneksel Çin dini açısından temel bir unsurdur. Akrabalık ve atalarla ilgili bu unsurlar Konfüçyüsçü değerlerdeki evrenselci dürtülere kayda değer bir kısıtlama getirir. Konfüçyüsçülük örneğinde olduğu gibi Bellah, Konfüçyüsçü muhafazakârlığın temeli olarak

ebeveyne saygının geleneksel rolünü fark etme noktasında yeterince başarılı olamamıştır. Buna karşılık Weber, ebeveyne saygının sonuçları konusunda açık bir şekilde eleştirel bir tutuma sahipti. O, “Konfüçyüsçülüğün ailevi dindarlığa müthiş derecede vurgu yaptığını, bu vurgunun ata ruhlarının öneminden dolayı büyüsel inançlarla güdülendiğini” iddia etmiştir. Söz konusu bu ailevi dindarlık fiiliyatta, patriarkal ve patrimoniyal-bürokratik politik organizasyonlar tarafından geliştirilmiştir (Weber, 1978: Vol. 1: 579). Ailevi dindarlık öncelikli olarak, din kardeşliğinin akrabalığın yerini aldığı cemaat dinleri için geçerliydi; çünkü kardeş sevgisi kavramı, özel bir akrabalık bağının sınırları içinde canlandırılmazdı.

Jasper’ın mirası canlı ve üretken tartışmaların doğmasına sebep olmuştur (Bellah ve Joas, 2012). Ancak din çalışmalarında evrenselcilik yaklaşımlarına karşı genel bir şüphecilik de yaygındır. Son yıllarda Asya dinleri üzerine çalışmalar, Asya üniversitelerinde ve araştırma merkezlerinde yapılmaya başlandı. Bu gelişme “Avrupa’yı kırsallaştırma” etkisini taşıyan postkolonyal çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunun çıktısı da Asyalı bilim adamlarının bölgesel koşulları ve geçmişi çok iyi yansıtan bağımsız gelenekler geliştiriyor olmalarıdır. Kültürel endişelerin taşıdığı hassasiyeti Tomoko Masuzawa’nın *The Invention of World Religion/Dünya Dininin Bulunuşu* (2005) eseri iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Batı biliminin hegemonyasına karşı oluşan bu tepkiler, Edward Said (1978) ve daha önceki Oryantalizm eleştirilerinin bir sonucu olarak görülebilir. Aynı zamanda bu durum, tarihçiler arasında var olan dar görüşlü ve sınırlı olmayan bir ‘dünya tarihi’ düşüncesi geliştirme arayışıyla bağlantılı olabilir. Belki de buna en önemli örnek, Marshal G. S. Hodgson’ın *Rethinking World History/Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (1993) adlı eseridir.

Popüler Din

Basit bir şekilde post-kurumsal, post-ortodoks, cemaat dinleriyle bağlantısı olmayan bireyselleşmiş dindarlık olarak tarif edebileceğimiz maneviyat (spirituality) düşüncesine son dönemde çokça dikkat çekilmektedir (Wood, 2010). Popüler din, umumiyetle farklı dini geleneklerden rahatça yararlanan ve “kendin pişir kendin ye” tarzı bir yapı olarak görülebilir. Bu gelişmeyi Troeltsch’in din tipolojisinde “misticizm” in bir örneği olarak düşünmemiz mümkündür. Fakat maneviyatı “popüler dinler” şemsiyesi altında ele almamız daha doğru olacaktır. Alasdair MacIntyre, *The Religious Significance of Atheism/Ateizmin Dini Önemi* (Ricoeur and MacIntyre, 1969) adlı esere yaptığı katkıda, teizm geleneğinin baskın olduğu toplumlarda ateizmin tek ciddi seçenek olduğu noktasına değinmiştir. Benzer bir tartışma ‘popüler din’ hakkında da yapılabilir. Popüler dini ciddi bir şekilde ele almak; etkili teologların, güçlü kiliselerin ve resmi ortodoksluğun kamusal alanda hala görünür olduğu toplumlarda muhtemelen tek gerçek seçenektir. Kısacası, dini terminoloji açısından bir şeyin ‘popüler’ olması, dini yaşantının popüler

tezahürlerinin daha az önemli ve çoğunlukla muhalif olduğu durumlara karşı hegemonyacı ve kapsamlı bir alternatifi var olmasını ima eder. Fakat modern dünyada alternatif nedir? Biraz kavramsal netlik kazandırmak adına popüler ve onun zıttını anlamak için ters bir senaryo üretebiliriz. Tabii ki gelişmiş bölgelerde kiliseler önemli bir rol oynamaktadır ve Roma Katolik Kilisesi okul ve üniversitelerdeki eğitim sisteminde etkinliğini devam ettirmektedir. Kurumsal kiliseler- İngiltere'deki Anglikan Kilisesi gibi- bazı ayrıcalıklardan hala yararlanmaktadır. Buradan hareketle modern demokratik toplumdaki bütün dinlerin popüler olduğu sonucu çıkarılabilir.

Klasik sosyolojide 'popüler din' önemli bir konu olmamasına rağmen, çağdaş din sosyolojisinde büyük bir sorun haline gelmiştir. Wade Clark Roof, *A Generation of Seekers/Bir Arayış Kuşağı* (1993) ve *Spiritual Marketplace/Manevi Pazar* (1999) adlı çalışmalarıyla deneysel çalışmalara ve Baby Boomer neslindeki 'arayış içinde olanların' maneviyatının teorik olarak anlaşılmasına önemli bir katkı yapmıştır. Araştırma bulguları Amerika'da savaş sonrası neslin hakikate ulaşmak amacıyla farklı dini grup ve geleneklere girip çıktığını göstermektedir. Bu tarz bir dindarlık belki de savaş sonrası neslin yoga, meditasyon, dinlendirici haplar, Zen Budizmi ve psikoterapi gibi deneyimlerle tattıkları yaşam tarzının bir yönünü oluşturmaktadır (Goldman, 2012). Dini arayış içinde olanları tanımlamak için 'ait olmadan inanma' ifadesini kullanan Grace Davie (1994) tarafından benzer sonuçlar Avrupa için de kaydedilmiştir. Popüler din araştırmaları nitel etnoğrafik araştırmalara oldukça müsait bir alan haline gelmiştir ve bu bağlamda Courtney Bender'in *Heaven's Kitchen/Cennetin Mutfağı* (2003) adlı çalışması iyi bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Dindarlığın bu tür post-kurumsal ve bireysel biçimlerine yoğunlaşmak, Amerika'daki evanjelik Hristiyanlığın önemini ve hâlihazırdaki gücünü göz ardı etme tehlikesine yol açmaktadır (Smidt, 2013).

Popüler dinler geleneksel kiliseler düşüş yaşarken mantar gibi büyümenin mutluluğunu yaşamaktadır. Yeni arayıcı kuşak ilhamını JRR Tolkien'in mistik dünyasından, Yıldız Savaşlarından ve bilim kurgudan almaktadır. Bu nesil aynı zamanda Satanizm, büyücülük ve yeni paganizm tarafına da cezbedilmektedir. Bu tür arayışlar "hiper-gerçek dinler" (hyper-real religions) olarak isimlendirilmektedirler (Possamai, 2012). Bunlar dünya çapında yaşanan gelişmelerdir, fakat sosyal ya da siyasal açıdan bir önemi var mıdır? Eksen çağının kehanete dayalı (prophetic) dinlerinin ve Reformasyonun Protestan mezheplerinin kültürel ve sosyal yapı üzerinde derin etkileri olsa da, kısmen özel bir deneyim olarak tanımlanan maneviyatın (spirituality) uzun vadede önemli sonuçlar doğurup doğurmayacağı açık değildir.

Popüler din analizleri örneğin çağdaş dini hareketlerin ürün ve hizmetlerin küresel bir akım olarak ticarileşmesi sürecine entegre olması gibi çeşitli yönlerden dikkate alınmaktadır. Çağdaş dindarlık sık sık ticari değer ve

pratiklerle bir arada düşünülmektedir. Asya'ya özel referansla Pattana Kitiarsa'nın (2007) *Religious Commodification in Asia/ Asya'daki Dini Ticaret*, Vineeta Sinha'nın (2010) *Religion and Commodification/Din ve Ticaret* ve Kajri Jain'in (2006) *Gods in the Bazaar/Pazardaki Tanrılar* kitapları bu konuya örnek olarak verilebilir. Bu yeni gelişmelerin ayrıca önemli teorik ve metodolojik sonuçları da olmuştur. Örneğin bu araştırmalar, sosyoloji ve antropolojinin dini inançlara yaptığı vurguyu azaltmasını; buna karşılık dini uygulamalara, mekânlara ve nesnelere daha fazla dikkatini vermesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu yüzden bu tarz gelişmeler dinin maddileşmesine doğru bir gidiş gibi görünüyor ve bu durum Julius Buatista tarafından *The Spirit of Things/ Şeylerin Ruhı* (2012) adlı derlemesinde çok iyi bir şekilde örneklendirilmiştir.

Küreselleşme

Din sosyolojisi alanında bir diğer önemli gelişme küreselleşmedir. Roland Robertson (1992) ve William Garrett (1991) küreselleşme ve din alanındaki araştırmalara öncülük etmişlerdir, ancak bu alana yönelik akademik ilgi geçtiğimiz son on yılda yoğunlaşmıştır. Bu konuya Peter Beyer (1994, 2006) tarafından ciddi akademik katkı sağlanmıştır fakat küreselleşen dinler üzerine ampirik bir çalışma, bölgesel ya da ulusal çalışma yapmaktan çok daha zordur. Dinlerin küreselleşmesi üzerine yapılan çalışmalar genelde terörizm, güvenlik ve siyasal İslam üzerinden yürütülmektedir. Bu konular, siyasal küreselleşmenin geleceğinin kutsal ve politik egemenlik konuları üzerinde giderek artan çatışmalar etrafında dönüp duracağını savunan Huntington'ın 'medeniyetler çatışması' tezinin bir devamı olarak görülebilir. Dini uyanışın ve fundamentalizm hareketinin büyümesi, kültürel küreselleşmenin hiç olası görülmemeyen ancak oldukça önemli bir boyutu haline gelmiştir. Bu durumun yaşamakta olduğumuz sonuçlarından birisi sekülerleşme tezinin geçerliliğini yitirmesidir. Böylece popüler din incelemeleri ve küreselleşmenin bir arada olduğu bir araştırma gündemimiz bulunmaktadır. Küresel melez dindarlık, dini popüler kültürün bir formudur. Amerika'da sosyologlar çeşitli ve değişik geleneklerde anlam bulmaya çalışan bir 'arayış kültürünün' ortaya çıktığını tespit etmişlerdir. Bunun sonucu, dini melezlenmedir. Yeniçağ cemaatleri bir süre sosyolojik araştırmanın popüler bir konusu olmuştur (Heelas, 1996), ancak bu manevi/spiritüel pazaryerlerinin küresel olarak nasıl bir fonksiyon icra ettiklerini ve internet sayesinde elektronik olarak nasıl bağlantı kurduklarını daha net anlamamız gerekmektedir. Yakın gelecekte araştırma teknolojisi olarak internet kullanımının daha sofistike bir hal alacağı gittikçe karmaşıklaşacağı öngörülebilir.

Sonuç: Yeni akımlar ve din sosyolojisinin geleceği

Artık genel görüş, yarım asır kadar hareketsizlik ve marjinalleşmeden sonra din sosyolojisinin kayda değer bir iyileşme gösterdiğidir. Sekülerleşme

tezinin hatalı olduğu ya da öncelikle Batı Avrupa için geçerli olduğu üzerinde bir akademik mutabakat oluşmuştur. Avrupa'nın seküler çerçevesi dışında, dinin toplum, kültür ve politikada önemli bir rol üstlenmeye devam ettiğini gösteren yeterli miktarda kanıt mevcuttur. Amerika'da Milli İstihbarat Konsey'i (National Intelligence Council) 2012 yılında *Global Trends 2030: Alternative World/Küresel Eğilimler 2030: Alternatif Dünya* adıyla yayınladığı raporda, dinin devlet ve uluslararası politikada önemli bir rol oynayacağını tahmin edildiğini ifade etmektedir. Dindarlaşmanın artmasıyla bağlantılı olarak gelişen ülkelerdeki şehirleşmeye bakarak rapor, küresel manada dinin siyaset ve ideolojik mücadelelerde önemli bir faktör olacağını öne sürmektedir.

Dinin önemi ve sekülerleşme tezine yönelik genel şüphecilik, önemli kuramsal gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Dini canlanmayı açıklaması açısından sekülerleşme tezine karşı tek önemli rakip dinin ekonomik ya da pazar modelidir. Bu modelin bariz bir şekilde takdire şayan yönleri vardır. Her şeyden önce sınırları olan bir tezdır ve genel bir kuram olma yolunda çok net bir hırsı vardır. Çin toplumundaki kısıtlayıcı şartların kaldırılması gibi belli olguları etkileyici bir biçimde açıklamaktadır. Ancak, zaman ve mekâna göre dine olan talebin sabit kaldığını destekleyen çok fazla kanıtın olduğunu söylemek zordur. Bu nedenle dinin satışıyla mısır gevreği satışının aynı karakteristiklere sahip olduğu varsayımına birçok kişi itiraz etmiştir. Bu model, eğer herhangi bir geçerliliği varsa, diğer 'pazarların' değil de kayda değer bir rekabetin yaşandığı Amerikan toplumunun şartlarına daha uygunmuş gibi görünüyor. Ayrıca bu toplumda, örneğin dini turizm yoluyla dinin küresel düzeyde metalaştırılmasına ve bununla ilgili araştırmalara yönelik ciddi bir ilgi söz konusudur.

Frankfurt Okulunun eleştirel teorisi dine bir önem atfetmediyse de bu durum Jürgen Habermas'ın post-sekülerizm fikri ile değişmiştir. Maalesef onun fikirleri genelde yanlış anlaşılmıştır. Habermas, dinin yeniden canlanmasını savunmamaktadır fakat hem seküler hem de dindar kişilerin kendi inançlarını rasyonel ve toplumsal bir biçimde açıklayabilecekleri bir diyalog ortamının oluşması gerektiğini ifade etmiştir. Bu argüman savunulabilir olmakla birlikte sosyolojik olarak ikna edici değildir. Neden fundamentalistler kendi pozisyonlarını izah etme ihtiyacı hissetsinler ki? Amerika'daki son başkanlık seçimleri göstermiştir ki Çay Partisi'ndeki dini fundamentalistler Demokrat partideki seküler liberaller ile diyalog kurmayı istememişler ya da anarşist Wall Street işgalcileri dindar muhafazakarlarla iletişim kurmayı ne istemiş ne de buna ihtiyaç duymuşlardır (Gitlin, 2012).

Sekülerleşme tezinin eleştirisiyle popüler din, maneviyat ve örtük din konularına vurgu yapan araştırmalarda bir artış yaşanmıştır. Bu araştırma geleneği Amerika'daki ve son zamanlarda da kurumsal dinin zayıfladığı ya da düşüşte olduğu Avrupa'daki din sosyolojisinin temel karakteristiği haline

geldi. Bir yandan özellikle gençler arasında sağlam bir dini canlılığın ortaya çıktığına dair yeterli kanıt varken, diğer yandan Amerika'da birçok insanın dinsiz olduğunu belirten bulgular da söz konusudur (Lin et al, 2010). Seküler olanın gerçek karakteri üzerine yapılan tartışmalar, modern dönemlerde ateizm çalışmalarına yönelik bir ilgiye de önayak olmuştur (Bullivant, 2012). Sonuç olarak dini ve seküler gruplar/ uygulamalar arasındaki sert kavramsal ikilemler, bu kategoriler arasındaki deneysel çeşitlilikleri yakalama noktasında başarısız olmuşlardır.

Yeni çalışma alanları nelerdir? Son 20-30 yıl içinde beden sosyolojisi gelişmekte ve özellikle Philip Mellor ve Chris Shilling'in (1997) araştırmasında olduğu gibi, din sosyolojisini etkilemektedir. Bu etkinin daha geniş boyutları *The Routledge Handbook of Body Studies/Beden Çalışmaları El Kitabı* (Turner, 2012) çalışmasından takip edilebilir. Beden üzerine çalışmalar önemlidir çünkü bir çok din sosyolojisi ana akımında olan dini inanç ve bilgiye haddinden fazla odaklanmayı yumuşatmıştır. Din basitçe inançlar ve değerlerin toplamı değildir. Anket teknikleri yerlerini davranış ve fikirleri araştırma tekniklerine bıraktığından dolayı bir inanç olarak din hakim hale gelmiştir. Din ve beden çalışmalarındaki bu gelişmeler aynı zamanda bizim genelde dini, Protestan gözlükleriyle incelediğimiz gerçeğine bir ikaz niteliğindedir. Mesela William James'in din değiştirmeye yönelik etkileyici çalışması *Varieties of Religious Experience/Dini Tecrübenin Çeşitliliği* (1929) tamamen Protestan geleneği üzerine oturtulmuştur. Beden ve beden uygulamaları üzerine yapılan çalışmaların; din çalışmalarını, din ve toplumsal cinsiyet ile maddeci dinler üzerine daha derin araştırmalar yapmak için bir platform sağlayacağı öngörülebilir. Bu yöndeki bir gelişme, şiddet, terörizm ve İslam üzerine gereksiz yoğunlaşmanın bir folyosu da olacaktır.

Kaynaklar

- Asad, T. (1993) *The Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Asad, T. (2003) *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Badiou, A. (2003) *Saint Paul: The Foundation of Universalism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bailey, E. (1990) The implicit religion of contemporary society: Some studies and reflections. *Social Compass* 37(4): 483-497.
- Beckford, J. and Gilliat, S. (1998) *Religion in Prison: Equal Rites in a Multi-faith Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bellah, R.N. (1957) *Tokugawa Religion: The Values of Pre-industrial Japan*. New York: Free Press.
- Bellah, R.N. (1967) Civil religion in America. *Daedalus* 96 (Winter): 1-27.
- Bellah, R.N. (1978) Religion and legitimation in the American republic. *Society* 15: 16-23.

- Bellah, R.N. (2011) *Religion in Human Evolution: From the Paleolithic to the Axial Age*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Bellah, R.N. and Joas, H. (eds) (2012) *The Axial Age and its Consequences*. Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Bender, C. (2003) *Heaven's Kitchen: Living Religion at God's Love We Deliver*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Bender, C. (2010) *The New Metaphysicals: Spirituality and the American Religion Imagination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bender, C., Cadge, W., Levitt, P. and Smilde, D. (eds) (2013) *Religion on the Edge: Decentering and Re-centering the Sociology of Religion*. New York: Oxford University Press.
- Berger, P.L. (1967) *The Sacred Canopy*. New York: Doubleday.
- Berger, P.L. (ed.) (1999) *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids, MI: Erdmans Publishing.
- Berger, P.L., Davie, G. and Fokas, E. (2008) *Religious America, Secular Europe?* Aldershot: Ashgate.
- Berger, P.L. and Luckmann, T. (1967) *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Beyer, P. (1994) *Religion and Globalization*. London: Sage.
- Beyer, P. (2006) *Religions in Global Society*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1962) *The Algerians*. Boston, MA: Beacon Press.
- Bruce, S. (1999) *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruce, S. (2002) *God is Dead: Secularisation in the West*. Oxford: Blackwell.
- Buatista, J. (ed.) (2012) *The Spirit of Things: Materiality and Religious Diversity in Southeast Asia*. New York: Cornell University Press.
- Bullivant, S. (2012) Not so indifferent after all? Self-conscious atheism and the secularisation thesis. *Approaching Religion* 2(1): 100–106.
- Cadge, W. (2013) *Paging God: Religion in the Halls of Medicine*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Calhoun, C., Mendieta, E. and VanAntwerpen, J. (eds) (2013) *Habermas and Religion*. Cambridge: Polity.
- Casanova, J. (1994) *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cesari, J. (ed.) (2010) *Muslims in the West after 9/11*. London: Routledge.
- Chaves, M. (2011) *American Religion: Contemporary Trends*. Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press.
- Davie, G. (1994) *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell.
- De Tocqueville, A. (1968) *Democracy in America*. Glasgow: Collins. Eisenstadt, S.N. (ed.) (1986) *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. Albany: State University of New York Press.

- Eisenstadt, S.N. (1996) *Japanese Civilization: A Comparative View*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eliade, M. (1961) *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harper.
- Elliott, A. and Turner, B.S. (2012) *On Society*. Cambridge: Polity.
- Fetzer, J.S. and Soper, J.C. (2005) *Muslims and the State in Britain, France and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gitlin, T. (2012) *Occupy Nation: The Roots, the Spirit and the Promise of Occupy Wall Street*. New York: Harper Collins.
- Goldman, M. (2012) *American Soul Rush: Esalen and the Rise of Spiritual Privilege*. New York: NYU Press.
- Habermas, J. (2006) Religion in the public sphere. *European Journal of Philosophy* 14(1): 1-25.
- Haddad, Y.Y. (2011) *Becoming American? The Forging of Arab and Muslim Identity in Pluralist America*. Waco, TX: Baylor University Press.
- Hafez, S. (2011) *An Islam of Her Own: Reconsidering Religion and Secularism in Women's Islamic Movements*. New York and London: New York University.
- Hansen, K.P. (2012) *Military Chaplains and Religious Diversity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Heelas, P. (1996) *The New Age Movement: Religion, Culture and Society in the Age of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Herberg, W. (1955) *Protestant, Catholic Jew*. New York: Doubleday.
- Hervieu-Leger, D. (2000) *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity Press.
- Hodgson, M. G. S. (1993) *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huntington, S.P. (1993) The clash of civilizations. *Foreign Affairs* 72(3): 22-48.
- Jain K (2006) *Gods in the Bazaar: The Economies of Indian Calendar Art*. Durham, NC: Duke University Press.
- James, W. (1929) *The Varieties of Religious Experience: A Study of Human Nature*. London: Longmans, Green and Company.
- Jaspers, K. (1953) *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Joppke, C. and Torpey, J. (2013) *The Legal Integration of Islam: A TransAtlantic Comparison*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Joseph, S. (ed.) (2000) *Gender and Citizenship in the Middle East*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Josephson, J.A. (2012) *The Invention of Religion in Japan*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Juergensmeyer, M. (2003) *Terror on the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Keskin, T. (ed.) (2011) *The Sociology of Islam: Secularism, Economy and Politics*. Reading, MA: Ithaca Press.

- Kitiarsa, P. (2007) *Religious Commodification in Asia: Marketing Gods*. London: Routledge.
- Lehmann, D. (2010) Rational choice and the sociology of religion. In: Turner BS (ed.) *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*. Oxford: Wiley-Blackwell, pp. 181–220.
- Lin, C., MacGregor, C. and Putnam, R. (2010) Secular and liminal: Discovering heterogeneity among religious nones. *Journal for the Scientific Study of Religion* 49(4): 596–618.
- Luckmann, T. (1967) *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan.
- Mahmood, S. (2005) *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, NJ: Princeton University Books.
- Martin, D. (1969) *The Religious and the Secular: Studies in Secularization*. London: Schocken Books.
- Martin, D. (1978) *A General Theory of Secularization*. Oxford: Blackwell.
- Martin, D. (2002) *Pentecostalism: A World Their Parish*. Oxford: Blackwell.
- Masuzawa, T. (2005) *The Invention of World Religions or How European Universalism was Preserved in the Language of Pluralism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mellor, P.A. and Shilling, C. (1997) *Re-forming the Body*. London: Sage.
- Momigliano, A. (1997) *On Pagans, Jews, and Christians*. Hanover, NH: Wesleyan University Press.
- National Intelligence Council (2012) *Global Trends 2030: Alternative Worlds*. United States.
- Niebuhr, H.R. (1929) *The Social Sources of Denominationalism*. New York: H. Holt and Company.
- Nisbet, R. (1990) *The Quest for Community: A Study in the Ethics of Order and Freedom*. San Francisco: ICS Press.
- Palmer, S.J. (2011) *The New Heretics of France: Minority Religions, La République, and the Government sponsored 'War on Sects'*. New York: Oxford University Press.
- Parsons, T. (1974) Religion in postindustrial America: The problem of secularization. *Social Research* 51(1–2): 193–225.
- Possamai, A. (ed.) (2012) *Handbook of Hyper-real Religions*. Leiden: Brill.
- Putnam, R.D. and Campbell, D.E. (2010) *American Grace: How Religion Divides and Unites us*. New York: Simon and Schuster.
- Rey, T. (2007) *Bourdieu on Religion: Imposing Faith and Legitimacy*. London: Equinox.
- Ricoeur, P. and MacIntyre, A. (1969) *The Religious Significance of Atheism*. New York: Columbia University Press.
- Robbins, D. (2012) *French Post-war Social Theory*. London: Sage.
- Robertson, R. (1970) *The Sociological Interpretation of Religion*. Oxford: Blackwell.

- Robertson, R. (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- Robertson, R. and Garrett, W.R. (eds) (1991) *Religion and Global Order*. New York: Paragon House.
- Robinson, K. (2009) *Gender Islam and Democracy in Indonesia*. London and New York: Routledge.
- Roof, W.C. (1993) *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of the Baby Boom Generation*. San Francisco: Harper.
- Roof, W.C. (1999) *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rousseau, J.-J. (1956) *The Creed of a Priest of Savoy*. New York: Frederick Ungar Publishing Company.
- Rousseau, J.-J. (1973) *The Social Contract and Discourses*. London: Dent.
- Roy, O. (1994) *The Failure of Political Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roy, O. (2010) *Holy Ignorance: When Religion and Culture Part Ways*. New York: Columbia University Press.
- Said, E.W. (1978) *Orientalism*. London: Routledge.
- Sinha, V. (2010) *Religion and Commodification: Merchandizing Diasporic Hinduism*. London: Routledge.
- Smidt, C.E. (2013) *American Evangelicals Today*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Stark, R. and Bainbridge, W.S. (1987) *A Theory of Religion*. New York: P Lang.
- Stark, R. and Finke, R. (2000) *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Sun, A. (2013) *Confucianism as a World Religion: Contested Histories and Contemporary Realities*. Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press.
- Susen, S. and Turner, B.S. (eds) (2011) *The Legacy of Pierre Bourdieu: Critical Essays*. London: Anthem Press.
- Taubes, J. (2004) *The Political Theology of Paul*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Thompson, E.P. (1963) *The Making of the English Working Class*. London: Gollancz.
- Thumma, S. and Travis, D. (2007) *Beyond the Megachurch Myths*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Torpey J (2010) American exceptionalism. In: Turner BS (ed.) *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*. Oxford: Blackwell-Wiley, pp. 141–159.
- Troeltsch, E. (1931) *Social Teaching of the Christian Churches*. New York: Macmillan.
- Turner, B.S. (ed.) (2012) *The Routledge Handbook of Body Studies*. London: Routledge.

- Turner, B.S. (2013) *The Religious and the Political: A Comparative Sociology of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van den Breemer, R., Casanova, J. and Wyller, T. (eds) (2013) *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space*. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Weber, M. (1951) *The Religion of China*. Glencoe, IL: Free Press.
- Weber, M. (1958) *The Religion of India*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- Wilson, B. (1966) *Religion in a Secular Society*. London: Watts.
- Wilson, B. (ed.) (1967) *Patterns of Sectarianism, Organization and Ideology in Social and Religious Movements*. London: Heinemann Educational Books.
- Wood, M. (2010) The sociology of spirituality: Reflections on a problematic endeavor. In: Turner, B.S. (ed.) *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*. Oxford: Wiley- Blackwell, pp. 267–285.
- Yang, F. (2012) *Religion in China: Survival and Revival under Communist Rule*. Oxford: University of Oxford Press.